

-Vervolgonderzoek-

Investerings Nederlandse financiële instellingen in bedrijven die communicatieapparatuur aan Syrië leverden

Een onderzoeksrapport van IKV Pax Christi
en Oxfam Novib

17 januari 2013

Onderzoek:

Kristel Verhoef (Profundo)
Jan Willem van Gelder (Profundo)
Mandana Golestani (Profundo)
Barbara Kuepper (Profundo)
Frank Slijper (Campagne tegen Wapenhandel)

Co-Auteurs:

Roos Boer (IKV Pax Christi)
Peter Ras (Oxfam Novib)

Met dank aan:

Miriam Struyk (IKV Pax Christi)

Het onderzoek naar financiële relaties met de geïdentificeerde bedrijven, alsook het onderzoek naar de door de financiële instellingen genomen stappen met betrekking tot engagement en beleid is uitgevoerd door Profundo. De Campagne tegen Wapenhandel droeg bij aan de in dit onderzoek gebruikte informatie over de producenten van communicatie apparatuur. IKV Pax Christi en Oxfam Novib hebben het contact met de producenten gevoerd.

Waar het in deze publicatie de beoordeling, conclusies en aanbevelingen betreft, verwoorden deze de opvattingen van IKV Pax Christi en Oxfam Novib.

Mocht u opmerkingen, onjuistheden, vragen of additionele informatie hebben, dan stellen wij uw email zeer op prijs: info@ikvpaxchristi.nl

Inhoudsopgave

Samenvatting	i
Inleiding.....	1
Hoofdstuk 1 Vervolgonderzoek NetApp en Finmeccanica.....	2
1.1 Finmeccanica	2
1.1.1 Leveranties aan Syrië.....	2
1.1.2 Financiële relaties met Nederlandse financiële instellingen	2
1.2 NetApp	4
1.2.1 Leveranties aan Syrië.....	4
1.2.2 Financiële relaties tussen NetApp en Nederlandse financiële instellingen..	5
1.3 Resultaten per financiële instelling	7
1.4 Reactie en conclusies IKV Pax Christi en Oxfam Novib.....	11
Hoofdstuk 2 Uitbreiding onderzoek	15
2.1 Introductie	15
2.2 Area SpA.....	15
2.2.1 Beschrijving.....	15
2.2.2 Financiële relaties tussen Area SpA en Nederlandse financiële instellingen	15
2.3 Hewlett-Packard	15
2.3.1 Beschrijving.....	15
2.4 Intracom Telecom	17
2.4.1 Beschrijving.....	17
2.5 Sophos.....	17
2.5.1 Beschrijving.....	17
2.6 Reactie en conclusies IKV Pax Christi en Oxfam Novib.....	18
Bijlage 1 Bronverwijzingen	19

Samenvatting

In juli 2012 is Profundo in opdracht van IKV Pax Christi en Oxfam Novib nagegaan welke Nederlandse financiële instellingen een investeringsrelatie hadden met twee bedrijven - Finmeccanica en NetApp - die in recente jaren gevoelige communicatiemiddelen hadden geleverd aan het regime van president Assad in Syrië. Het betreft communicatieapparatuur die gebruikt kan worden om de burgers in Syrië te onderdrukken, en derhalve volgens de initiatiefnemers niet geleverd had moeten worden aan de overheid van Syrië.

Om de informatie die over Finmeccanica en NetApp beschikbaar was te verifiëren en actualiseren hebben de initiatiefnemers recentelijk contact gezocht met Finmeccanica en NetApp. Beide bedrijven hebben afgezien van reactie op onze vragen, en hebben dus niet kenbaar gemaakt of zij in de toekomst van leveringen aan controversiële regimes af zullen zien.

In dit vervolgonderzoek is nagegaan welke Nederlandse financiële instellingen recentelijk nog een investeringsrelatie hadden met Finmeccanica en NetApp. Er zijn relaties gevonden tussen 4 vermogensbeheerders (merendeels dochterbedrijven van Nederlandse bank- en verzekeringsgroepen) en 11 Nederlandse pensioenfondsen enerzijds, en één of beide onderzochte bedrijven anderzijds. Leningen zijn niet gevonden, het gaat in alle gevallen om beleggingen in aandelen en/of obligaties van Finmeccanica en/of NetApp. De vermogensbeheerders beheren deze beleggingen mogelijk voor externe klanten. Tabel 1 geeft een overzicht van de gevonden relaties tussen de Nederlandse financiële instellingen en Finmeccanica en/of NetApp op de meest recente rapportagedatum.

Tabel 1 Nederlandse investeringen in Finmeccanica en Netapp

Financiële instellingen	Finmeccanica	NetApp
<i>Vermogensbeheerders behorend tot:</i>		
ABN Amro	O	A
Aegon	A,O	A
Delta Lloyd		A
ING	A	A
<i>Pensioenfondsen</i>		
Bedrijfstakpensioenfonds voor de Media (PNO Media)		A
Pensioenfonds Medisch Specialisten (SPMS)		A
Pensioenfonds Metaal & Techniek (PMT)	A	
Pensioenfonds van de Metalektro (PME)	A	A
Pensioenfonds voor de Bouw (BPF Bouw)	A	A
Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB)	A	A
Pensioenfonds voor Huisartsen (SPH)		A
Pensioenfonds voor Overheid en Onderwijs (ABP)	A	A
Pensioenfonds Zorg & Welzijn (PfZW)		A
Shell Pensioenfonds		A
Spoorwegpensioenfonds		A

O = investeringen in obligaties / A = investeringen in aandelen

De 14 financiële instellingen die in juli 2012 financiële relaties met Finmeccanica en/of NetApp hadden, hebben deze relaties zonder uitzondering gecontinueerd. Pensioenfonds PNO Media wordt in dit rapport aan de lijst toegevoegd, waardoor het totaal komt op 15 financiële instellingen die investeren in Finmeccanica en/of NetApp.

Aan de 14 financiële instellingen die in het eerdere onderzoek naar voren kwamen is gevraagd welke stappen zij sindsdien genomen hebben. Aan deze financiële instellingen is gevraagd:

- welke stappen zij specifiek ten aanzien van deze twee bedrijven genomen hebben; en
- welke stappen zij op structureel niveau in hun beleid genomen hebben ten aanzien van bedrijven die betrokken zijn bij de levering van wapens en/of communicatiemiddelen die ingezet kunnen worden tegen burgers aan regimes die verantwoordelijk zijn voor structurele mensenrechtenschendingen.

In antwoord op onze vragen hebben de volgende twee financiële instellingen niet gereageerd: Pensioenfonds Huisartsen en Shell Pensioenfonds. De overige financiële instellingen reageerden wel op ons verzoek om informatie.

Van de 15 financiële instellingen die nu een financiële relatie met Finmeccanica en/of NetApp hebben, hebben 8 financiële instellingen aangegeven engagement te voeren met (een van) beide bedrijven. ABP, Aegon, bpfBOUW, Pensioenfonds van de Metalektro en Pensioenfonds Metaal & Techniek hebben gesproken met Finmeccanica. Dezelfde vijf financiële instellingen, alsmede ING, Pensioenfonds Medisch Specialisten en Pensioenfonds Zorg en Welzijn, hebben getracht een dialoog aan te gaan met NetApp. Van de overige 7 financiële instellingen is niet bekend of zij sinds juli 2012 engagement hebben gevoerd, of zij hebben aangegeven (nog) geen engagement te voeren.

Bij enkele financiële instellingen heeft de aandacht voor dit onderwerp ook aanleiding gegeven voor het voornemen om het beleid aan te scherpen. In juli 2012 kondigde Aegon aan haar beleid aan te scherpen ten aanzien van leveringen aan omstreden regimes, maar dit is (vooralsnog) niet gerealiseerd. Aegon geeft aan dat nieuw beleid in februari verwacht wordt. Inmiddels hebben ook Delta Loyd en Rabobank in reactie op de onderzoeksbevindingen aangegeven te werken aan aanscherping van hun beleid ten aanzien van omstreden regimes. PNO Media heeft haar beleid ten aanzien van omstreden regimes recent aangescherpt, maar dit beleid heeft alleen betrekking op staatsobligaties.

In Hoofdstuk 2 van dit onderzoek wordt de horizon verbreed en zijn vier andere bedrijven onderzocht die eveneens, volgens publieke bronnen, betrokken zouden zijn bij leveranties van communicatie- apparatuur aan het regime van Assad. Het betreft:

• Area SpA	Italië
• Hewlett-Packard	Verenigde Staten
• Intracom Telecom	Griekenland
• Sophos (incl. Utimaco)	Groot-Brittannië

Hewlett-Packard, Sophos/Utimaco en Intracom Telecom hebben gereageerd op vragen om verdere opheldering van IKV Pax Christi en Oxfam Novib. Er waren wel grote verschillen in de mate van detail tussen de ontvangen reacties. Area SpA heeft als enige niet gereageerd op herhaalde verzoeken om informatie van de initiatiefnemers.

Uit ons onderzoek kwamen geen financiële relaties naar voren tussen Nederlandse financiële instellingen en Area SpA of Sophos. Wel kwam naar voren dat ING Bank in 2012 een investeringsrelatie onderhield met Intracom Telecom.

Uit dit onderzoek blijkt dat 17 Nederlandse financiële instellingen een investeringsrelatie hebben met Hewlett-Packard. Uit verdere communicatie met zowel financiële instellingen alsook Hewlett-Packard is gebleken dat Hewlett-Packard niet op de hoogte was dat haar producten aan Syrië werden geleverd. Het bedrijf heeft hier lering uit getrokken door stappen te nemen om te voorkomen dat haar producten in de toekomst nog bij regimes zoals dat van Assad in Syrië terecht zullen komen.

Conclusies en aanbevelingen IKV Pax Christi en Oxfam Novib

- **NetApp en Finmeccanica**

In juli 2012 publiceerde IKV Pax Christi informatie omtrent de leverantie van communicatieapparatuur door NetApp en Finmeccanica aan de Syrische overheid. Sindsdien zijn meerdere investeerders een dialoog gestart met Finmeccanica en of Netapp.

IKV Pax Christi en Oxfam Novib constateren dat deze engagement trajecten vooralsnog niet hebben geleid tot concrete resultaten, noch tot toezeggingen van Finmeccanica en/of NetApp of en hoe zij dergelijke leveranties in de toekomst zullen voorkomen. Daarom roepen IKV Pax Christi en Oxfam Novib ABN Amro, Aegon, Delta Lloyd, ING, Pensioenfonds voor Overheid en Onderwijs (ABP), Pensioenfonds voor de Bouw (bpfBouw), Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB), Pensioenfonds Zorg & Welzijn (PíZW), Pensioenfonds van de Metalektro (PME), Pensioenfonds Metaal & Techniek (PMT), Bedrijfstakingpensioenfonds voor de Media (PNO Media), Shell Pensioenfonds, Spoorwegpensioenfonds, Stichting Pensioenfonds Medisch Specialisten (SPMS) en het Pensioenfonds voor Huisartsen (SPH) op tot betekenisvolle en tijdsgebonden engagement.

Pensioenfonds Huisartsen en Shell Pensioenfonds hebben niet op onze onderzoeksbevindingen gereageerd, en hebben nog altijd wel investeringsrelaties met Finmeccanica en/of NetApp. IKV Pax Christi en Oxfam Novib vinden dit van weinig transparantie en maatschappelijke verantwoordelijkheid getuigen, en roepen deze pensioenfondsen dan ook op tot meer transparantie en concrete stappen jegens NetApp en Finmeccanica. Indien NetApp en/of Finmeccanica blijven weigeren om schriftelijke garanties te geven dat men geen wapens en/of gevoelige apparatuur meer zal leveren aan regimes die verantwoordelijk zijn voor structurele mensenrechtenschendingen, dienen investeringsrelaties met deze bedrijven beëindigd te worden. IKV Pax Christi en Oxfam Novib kijken met belangstelling uit naar het aangekondigde aangescherpte beleid van Aegon, Delta Lloyd en Rabobank.

- **Area SpA, Hewlett-Packard, Intracom Telecom en Sophos**

Verschillende van de 17 Nederlandse financiële instellingen die een investeringsrelatie hebben met Hewlett-Packard, hebben vragen gesteld aan dit bedrijf over diens betrokkenheid bij leveranties van communicatieapparatuur aan Syrië. Hewlett-Packard beëindigde inmiddels haar relatie met Area SpA en voerde beleidsveranderingen door die ook haar ketenverantwoordelijkheid omvat om leveranties van haar producten door tussenleveranciers aan regimes als Assad in de toekomst te voorkomen. Indien het bedrijf haar goede gedrag voortzet, worden toekomstige investeringen in het bedrijf door IKV Pax Christi en Oxfam Novib niet als kwalijk beschouwd.

Tussen Nederlandse financiële instellingen en Area SpA, Intracom Telecom en/of Sophos werd in totaal één investeringsrelatie gevonden, te weten een kredietverstrekking van ING Bank aan Intracom Telecom. ING Bank heeft geen additionele informatie verstrekt met betrekking tot deze kredietverstrekking.

IKV Pax Christi en Oxfam Novib roepen financiële instellingen op om actief beleid in te voeren ten aanzien van investeringen in bedrijven die (potentieel risicovolle) communicatieapparatuur verhandelen. Dit is de enige manier om structureel te voorkomen dat (onbedoeld) in de toekomst gevoelige communicatieapparatuur in handen komt van regimes die dit tegen hun burgers kunnen gebruiken.

Inleiding

In juli 2012 is Profundo in opdracht van IKV Pax Christi en Oxfam Novib nagegaan welke Nederlandse financiële instellingen een investeringsrelatie hadden met twee bedrijven - Finmeccanica en NetApp - die in recente jaren communicatiemiddelen hadden geleverd aan het regime van president Assad in Syrië. Communicatieapparatuur die gebruikt kan worden om de burgers in Syrië te onderdrukken, en derhalve volgens de initiatiefnemers niet geleverd had moeten worden aan de overheid van Syrië.

Dit rapport bevat twee onderdelen. Hoofdstuk 1 betreft het vervolgonderzoek naar investeringen in de twee bedrijven die in juli ook onder de loep werden genomen:

- Finmeccanica Italië
- NetApp Verenigde Staten

Om de informatie die over Finmeccanica en NetApp beschikbaar was te verifiëren en actualiseren hebben de initiatiefnemers contact gezocht met Finmeccanica en NetApp. Beide bedrijven hebben afgezien van reactie op onze vragen, en hebben dus niet kenbaar gemaakt of zij in de toekomst van leveringen aan controversiële regimes af zullen zien.

In Hoofdstuk 1 wordt beschreven welke Nederlandse financiële instellingen na juli 2012 nog steeds een investeringsrelatie hadden met diezelfde twee bedrijven - Finmeccanica en NetApp. Ook is in dit onderzoek nagegaan of financiële instellingen die in het eerdere onderzoek in juli 2012 naar voren kwamen als investeerders in NetApp en/of Finmeccanica stappen genomen hebben, en zo ja, welke. Aan de betrokken financiële instellingen is gevraagd:

- welke stappen zij specifiek ten aanzien van deze twee bedrijven genomen hebben; en
- welke stappen zij op structureel niveau in hun beleid genomen hebben ten aanzien van bedrijven die betrokken zijn bij de levering aan dictators van wapens en/of communicatiemiddelen die ingezet kunnen worden tegen burgers.

De resultaten van dit vervolgonderzoek naar NetApp en Finmeccanica vindt u in Hoofdstuk 1.

In Hoofdstuk 2 van dit onderzoek wordt de horizon verbreed en zijn vier andere bedrijven bekeken die eveneens, volgens publieke bronnen, betrokken zouden zijn bij leveranties van communicatieapparatuur aan het regime van Assad. Het betreft:

- Area SpA Italië
- Hewlett-Packard Verenigde Staten
- Intracom Telecom Griekenland
- Sophos (incl. Utimaco) Groot-Brittannië

Allereerst is onderzocht welke stappen deze bedrijven zelf hebben ondernomen sinds uit publieke bronnen bleek dat hun apparatuur is geleverd aan de Syrische overheid. Hiertoe is ook met deze vier bedrijven contact gezocht door IKV Pax Christi en Oxfam Novib. Daarnaast is onderzocht welke investeringsrelaties vanuit Nederland met deze bedrijven bestaan, en is aan financiële instellingen gevraagd hoe zij tegenover deze bedrijven staan. Hoofdstuk 2 beschrijft kort hoe de genoemde bedrijven betrokken waren bij de leverantie van gevoelige communicatieapparatuur aan het regime van de Syrische president Assad en welke financiële relaties er bestaan tussen Nederlandse financiële instellingen en deze bedrijven.

Een samenvatting van de resultaten van dit onderzoek vindt u op de eerste pagina's van dit rapport.

Hoofdstuk 1 Vervolgonderzoek NetApp en Finmeccanica

1.1 Finmeccanica

1.1.1 Leveranties aan Syrië

Het Italiaanse defensieconcern Finmeccanica leverde regelmatig producten aan het bewind van president Assad in Syrië. We geven hier alleen leveranties van militaire- en binnenlandse veiligheidsproducten weer:

- In 2007 leverde Finmeccanica een luchtcontrole-radarsysteem aan Syrië.¹ Onbekend is of dit systeem gebruikt zou worden op een civiele of een militaire luchthaven.
- In 2008 verstrekte de Italiaanse regering een vergunning ter waarde van € 2,8 miljoen voor de export van TURM vuurleidingssystemen voor de modernisering van T-72 tanks. De levering vond plaats in 2009. Vermoed wordt dat deze vergunning een vervolg is op een in 2002 door Italië verstrekte wapenexportvergunning ter waarde van 18 miljoen euro. Al in 1998 werd een contract getekend voor de modernisering van 122 T-72 tanks, voor een bedrag van omgerekend minimaal € 200 miljoen.²
- In mei 2008 tekende het Griekse bedrijf Intracom Telecom (zie paragraaf 2.4) een contract met een waarde van € 40 miljoen met de overheidsorganisatie Tetra Syrian Wireless Organization voor de aanleg van een draadloos telecommunicatienetwerk in Syrië. Intracom Telecom maakt daarbij gebruik van de communicatietechnologie van het Italiaanse bedrijf Selex Elsag, een dochterbedrijf van Finmeccanica. Intracom Telecom omschreef de doelstelling van netwerk destijds als “communicatie tussen publieke instellingen bij noodgevallen en rampen, en bij het uitvallen van andere communicatiesystemen.” Volgens de oorspronkelijke planning zou de aanleg van het netwerk begin 2010 afgerond moeten zijn.³ Begin juli 2012 werd bekend dat Selex Elsag in het kader van dit contract in mei 2011 nog 500 radiosets heeft geleverd aan de Syrische politie in Muadamia, een voorstad van Damascus. Het Italiaanse tijdschrift *L'Espresso* publiceerde hierover op 5 juli, naar aanleiding van e-mails van de Syrische overheid die door de klokkenluiderwebsite WikiLeaks werden gepubliceerd. *L'Espresso* meldde dat sommige onderdelen van Tetra, zoals encryptieprogramma's, geschikt zijn voor *dual use* (dus civiel en militair gebruik). De technologie kan niet door derden afgeluisterd worden en verbindt elk voertuig, met inbegrip van helikopters.⁴

Finmeccanica kwam in de afgelopen jaren ook in het nieuws vanwege betrokkenheid bij levering van wapens en gevoelige communicatieapparatuur aan het regime van Khadafi in Libië.⁵

Finmeccanica heeft niet gereageerd op diverse verzoeken om aanvullende informatie van IKV Pax Christi en Oxfam Novib.

1.1.2 Financiële relaties met Nederlandse financiële instellingen

De recente financiële relaties die zijn gevonden tussen Finmeccanica en Nederlandse financiële instellingen worden hieronder samengevat:

- **Vermogensbeheerders**

Tabel 2 geeft een overzicht van de Nederlandse vermogensbeheerders die recentelijk rapporteerden dat zij aandelen van Finmeccanica in beheer hebben. Deze aandelen beheren zij via beleggingsfondsen, die zij aanbieden aan particuliere en institutionele beleggers. De data waarop de vermogensbeheerders hun aandelenbezit rapporteerden zijn vermeld in de tabel.

Tabel 2 Investerings Nederlandse vermogensbeheerders in aandelen Finmeccanica

Financiële instelling	Vermogensbeheerder	Beleggingsfonds	Aantal aandelen	Waarde (€ 1,000)	Datum
AEGON	AEGON Investment Management B.V.	AEGON Europe Equity Fund	8.869	28,38	30-jun-2012
		AEGON Comfort Europe Fund	3.286	8,78	31-mei-2012
		AEGON Dynamic Fund 2	28	0,09	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 3	82	0,26	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 4	467	1,49	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 5	888	2,84	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 6	1.967	5,80	31-jul-2012
		AEGON Dynamic Fund 7	611	1,96	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 8	137	0,44	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 9	3	0,01	30-jun-2012
		AEGON Equity Fund	103.890	332,47	30-jun-2012
		AEGON Europa Index Aandelen Fonds	995	3,18	30-jun-2012
		AEGON Europees Aandelen Fonds	36	0,12	30-jun-2012
		AEGON Europees Mix Fonds	947	2,56	31-mei-2012
		AEGON Wereld Index Aandelen Fonds	654	2,09	30-jun-2012
		AEGON Wereldwijd Aandelen Fonds	424	1,15	31-mei-2012
		AEGON Wereldwijd Mix Fonds	216	0,69	30-jun-2012
AEGON World Equity Fund	54.437	174,21	30-jun-2012		
Totaal Aegon			177.937	566,52	
ING	ING Investment Management Co. LLC	ING Global Advantage and Premium Opportunity Fund	6.096	22,53	30-sep-2012
		ING Index Plus International Equity Fund	4.167	15,40	30-sep-2012
Totaal ING			10.263	37,92	

Bron: Thomson One, "Shareholders", Thomson One (www.thomsonone.com), bezocht in november 2012.

Tabel 3 geeft een overzicht van de Nederlandse vermogensbeheerders die recentelijk rapporteerden dat zij obligaties van Finmeccanica in beheer hebben. Deze obligaties beheren zij voor eigen rekening of via beleggingsfondsen, die zij aanbieden aan particuliere en institutionele beleggers. De data waarop de vermogensbeheerders hun obligatiebezit rapporteerden zijn vermeld in de tabel.

Tabel 3 Investerings Nederlandse vermogensbeheerders in obligaties Finmeccanica

Financiële instelling	Vermogensbeheerder	% uitstaande obligaties	Waarde (€ 1.000)	Datum
ABN AMRO	Neuflize OBC Asset Management	0,04	2.002	26 juli 2012
<i>Totaal ABN AMRO</i>		<i>0,04</i>	<i>2.002</i>	
AEGON	Transamerica Funds	0,13	6.027	30-sep-2012
	Transamerica Life Insurance	0,86	38.637	30-jun-2012
<i>Totaal AEGON</i>		<i>0,99</i>	<i>44.664</i>	

Bron ;Neuflize OBC, "NOBC Obli 2013", *Neuflize OBC*, 26 juli 2012 (www.neuflizeobcinvestissements.fr/investissements/-Id_1686744364566446326-typearchive_FICHEM/Archives.htm), bezocht in november 2012; Bloomberg Database, "Bond Holdings", *Bloomberg Database*, bezocht in november 2012.

- **Pensioenfondsen**

Tabel 4 geeft een overzicht van de Nederlandse pensioenfondsen die recentelijk rapporteerden dat zij aandelen van Finmeccanica in bezit hebben. De data waarop de pensioenfondsen hun aandelenbezit rapporteerden zijn vermeld in de tabel.

Tabel 4 Investerings Nederlandse pensioenfondsen in Finmeccanica

Pensioenfonds	Aantal aandelen (1000)	Waarde (€ 1000)	Datum	Bron
Pensioenfonds voor Overheid en Onderwijs (ABP)	Onbekend	2.000,00	30-jun-2012	6
Pensioenfonds voor de Bouw (BPF Bouw)	Onbekend	195,80	30-jun-2012	7
Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB)	Onbekend	325,33	30-sep-2012	8
Pensioenfonds van de Metalelektro (PME)	Onbekend	Onbekend	31-dec-2011	9
Pensioenfonds Metaal & Techniek (PMT)	Onbekend	Onbekend	30-jun-2012	10

1.2 NetApp

1.2.1 Leveranties aan Syrië

In mei 2012 werd bekend dat het Bureau of Industry and Security, onderdeel van het U.S. Department of Commerce, een onderzoek start naar leverantie van een dataopslagsysteem van NetApp aan Syrië. Het systeem maakt deel uit van een omvangrijk Internet-controlesysteem, gebouwd voor het regime van de Syrische president Assad. Met dit systeem kunnen alle Internet-bewegingen van tegenstanders van het regime worden gevolgd.

Uit onderzoek van het Amerikaanse persbureau Bloomberg was eind 2011 gebleken dat het data-opslagsysteem van NetApp voor US\$ 2,75 miljoen was geleverd aan het Italiaanse bedrijf Area SpA (zie paragraaf 2.2). Dit bedrijf is de hoofdaannemer van het Syrische Internet-controlesysteem. Uit het email-verkeer tussen NetApp en Area, waar Bloomberg inzage in had gekregen, bleek duidelijk dat medewerkers van NetApp goed op de hoogte waren van het doel waarvoor hun apparatuur gebruikt zou gaan worden.¹¹

NetApp heeft niet gereageerd op diverse verzoeken van IKV Pax Christi en Oxfam Novib om aanvullende informatie over de leveranties aan Syrië.

1.2.2 Financiële relaties tussen NetApp en Nederlandse financiële instellingen

De recente financiële relaties die zijn gevonden tussen Netapp en Nederlandse financiële instellingen worden hieronder samengevat:

- **Vermogensbeheerders**

Tabel 5 geeft een overzicht van de Nederlandse vermogensbeheerders die recentelijk rapporteerden dat zij aandelen van NetApp in beheer hebben. Deze aandelen beheren zij via beleggingsfondsen, die zij aanbieden aan particuliere en institutionele beleggers. De data waarop de vermogensbeheerders hun aandelenbezit rapporteerden zijn vermeld in de tabel.

Tabel 5 Investerings Nederlandse vermogensbeheerders in aandelen NetApp

Financiële instelling	Vermogensbeheerder	Beleggingsfonds	Aantal aandelen	Waarde (€ 1000)	Datum
ABN Amro	Neuflize OBC Investissements	ABN AMRO Multi Manager Profile 3	11.351	290,21	30-sep-2012
		ABN AMRO Multi Manager Profile 5	3.340	85,39	30-sep-2012
Totaal ABN Amro			14.691	375,60	
AEGON	AEGON Investment Management B.V.	AEGON Dynamic Fund 2	26	0,66	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 3	76	1,92	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 4	431	10,90	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 5	820	20,74	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 6	1.819	48,41	31-jul-2012
		AEGON Dynamic Fund 7	564	14,27	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 8	127	3,21	30-jun-2012
		AEGON Dynamic Fund 9	3	0,08	30-jun-2012
		AEGON Equity Fund	28.210	713,65	30-jun-2012
		AEGON Equity North America Fund	82.730	1.978,94	31-mei-2012
		AEGON Noord Amerika Index Aandelen Fonds	395	13,26	31-mrt-2012
		AEGON Wereld Index Aandelen Fonds	648	16,39	30-jun-2012
AEGON Wereldwijd Aandelen Fonds	112	2,68	31-mei-2012		

Financiële instelling	Vermogensbeheerder	Beleggingsfonds	Aantal aandelen	Waarde (€ 1000)	Datum
		AEGON Wereldwijd Mix Fonds	226	5,72	30-jun-2012
		AEGON World Equity Fund	50.260	1.271,47	30-jun-2012
	Transamerica Financial Advisors	Transamerica WMC Diversified Equity VP (CN)	202.524	5.390,30	31-jul-2012
		Transamerica WMC Diversified Growth Fund (CN)	232.681	6.516,81	31-dec-2011
Totaal Aegon			601.652	16.009,41	
Delta Lloyd	Delta Lloyd NV	Onbekend	223.578	5.716,18	30-sep-2012
Totaal Delta Lloyd			223.578	5.716,18	
ING	ING Investment Management (NL)	ING (L) Invest Global Opportunities	326.773	9.001,15	30-sep-2012
		ING (L) Invest Information Technology	106.262	2.927,05	31-aug-2012
		ING (L) Invest World	62.614	1.724,74	31-aug-2012
		ING Dynamic Mix Fund I	447	11,43	31-aug-2012
		ING Dynamic Mix Fund II	6.278	160,51	30-sep-2012
		ING Dynamic Mix Fund III	28.556	730,09	30-sep-2012
		ING Dynamic Mix Fund IV	43.495	1.112,03	30-sep-2012
		ING Dynamic Mix Fund V	16.279	416,20	30-sep-2012
		ING Global Opportunities Basis Fonds	343.329	9.137,91	30-sep-2012
		ING Global Opportunities Fund	318.877	8.152,67	31-jul-2012
		ING Global Opportunities Fund	29.398	751,61	30-sep-2012
		ING Information Technology Fund	319.215	8.161,32	30-sep-2012
		NN Aandelen Fonds	261.395	6.252,70	30-sep-2012
		NN Mix Fonds	130.572	3.123,35	31-mei-2012
		RVS Mixfonds	6.865	175,52	31-mei-2012
	ING Investment Management Co. LLC	ING (L) Invest US Growth	104.660	2.882,92	31-aug-2012
		ING (L) Invest US Research Advantage	9.738	268,24	31-aug-2012
		ING Balanced Portfolio	88.625	2.265,86	30-sep-2012
		ING Core Equity Research Fund	191.300	4.890,93	30-sep-2012
		ING Growth Opportunities Fund	43.810	1.120,08	30-sep-2012
		ING Growth and Income Portfolio	1.972.000	50.417,79	30-sep-2012
		ING Index Plus LargeCap Portfolio	99.900	2.554,13	30-sep-2012
		ING Large Cap Growth Portfolio	1.655.010	42.313,36	30-sep-2012

Financiële instelling	Vermogensbeheerder	Beleggingsfonds	Aantal aandelen	Waarde (€ 1000)	Datum
		ING Mid Cap Opportunities Fund	497.324	12.715,00	30-sep-2012
		ING MidCap Opportunities Portfolio	680.114	17.388,36	30-sep-2012
		ING Russell Mid Cap Growth Index Portfolio	34.441	880,55	30-sep-2012
		ING Russell Mid Cap Index Portfolio	136.106	3.479,80	30-sep-2012
		ING U.S. Stock Index Portfolio	122.202	3.124,32	30-sep-2012
Totaal ING			7.635.585	196.139,62	

Bron: Thomson One, "Shareholders", Thomson One (www.thomsonone.com), bezocht in november 2012.

- **Pensioenfondsen**

Tabel 6 geeft een overzicht van de Nederlandse pensioenfondsen die recentelijk rapporteerden dat zij aandelen van NetApp in bezit hebben. De data waarop de pensioenfondsen hun aandelenbezit rapporteerden zijn vermeld in de tabel.

Tabel 6 Investerings Nederlandse pensioenfondsen in NetApp

Pensioenfonds	Aantal aandelen (1.000)	Waarde (€ 1000)	Datum	Bron
Pensioenfonds voor Overheid en Onderwijs (ABP)	Onbekend	25.000,0	30-jun-2012	12
Pensioenfonds voor de Bouw (BPF Bouw)	Onbekend	3.074,2	30-jun-2012	13
Pensioenfonds Zorg & Welzijn (PfZW)	Onbekend	5.037,0	31-dec-2012	14
Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB)	Onbekend	748,4	30-sep-2012	15
Pensioenfonds van de Metalelektro (PME)	Onbekend	Onbekend	1-jan-2012	16
Pensioenfonds Medisch Specialisten (SPMS)	Onbekend	Onbekend	17-dec-2012	17
Bedrijfstakingpensioenfonds voor de Media (PNO)	19.000	482,1	30-sep-2012	18
Shell Pensioenfonds	127.369	3.256,4	30-sep-2012	19
Stichting Pensioenfonds voor Huisartsen (SPH)	Onbekend	Onbekend	30-sep-2012	20
Spoorwegpensioenfonds	Onbekend	Onbekend	30-sep-2012	21

1.3 Resultaten per financiële instelling

Hieronder worden per financiële instelling de resultaten samengevat van dit onderzoek. Daarbij wordt ook beknopt weergegeven welke stappen de financiële instellingen specifiek ten aanzien van deze twee bedrijven genomen hebben en welke stappen zij op structureel niveau in hun beleid genomen hebben ten aanzien van bedrijven die betrokken zijn bij de levering aan dictators van wapens en/of communicatiemiddelen die ingezet kunnen worden tegen burgers. Deze informatie is gebaseerd op email-communicatie met de financiële instellingen.

- **ABN Amro**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat ABN Amro, via haar Franse dochter Neuflyze OBC, een investeringsrelatie had met Finmeccanica. Uit het huidige onderzoek blijkt dat ABN Amro een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp.

ABN Amro laat desgevraagd weten dat het “ten aanzien van de levering aan dictatoriale en fragiele staten alle geldende sancties en embargos strikt in acht neemt”.

ABN Amro heeft een onderzoek ingesteld naar de twee bedrijven. Onderdeel van dit onderzoek vormde mede een analyse van de twee bedrijven door een onafhankelijk onderzoeksbureau. ABN AMRO concludeert uit haar onderzoek dat Finmeccanica dan wel Netapp sancties zoals die tegen Syrië gelden, niet hebben overtreden. Beide bedrijven hebben volgens ABN Amro geen directe of indirecte relatie met de Syrische overheid. De uitkomsten van het onderzoek waren voor ABN Amro geen aanleiding de investeringen stop te zetten.²²

- **ABP**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat ABP een investeringsrelatie had met Finmeccanica en NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat ABP nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp. APG laat namens ABP en Bedrijfstakpensioenfondsen voor de Bouwnijverheid (bpfBOUW, zie onder) weten dat zij met zowel NetApp als Finmeccanica contact heeft gezocht. Volgens APG heeft Finmeccanica inmiddels een “effectief risicomanagement beleid met heldere procedures ten aanzien van *sensitive countries* en is er een “*know your customers* beleid” waarbij leveranties nauwgezet gevolgd worden. NetApp heeft APG laten weten dat zij hangende het onderzoek door de Amerikaanse regering niet zal reageren op vragen. APG laat weten dat zij op opheldering aan zal blijven dringen. APG is verder met verschillende telecombedrijven in gesprek om richtlijnen voor de ICT-sector rond mensenrechten te ontwikkelen, en participeert hiertoe in een werkgroep.²³ Engagement met beide bedrijven heeft in beide gevallen niet tot uitsluiting geleid.

- **Aegon**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Aegon een investeringsrelatie had met Finmeccanica en NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat Aegon een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp.

Naar aanleiding van het vorige onderzoek deed Aegon de toezegging haar beleid aan te scherpen in dit kader. Dit is nog niet gebeurd maar Aegon geeft aan nieuw beleid naar alle waarschijnlijkheid in februari 2013 af te zullen ronden. Ook voerde Aegon uitvoerige engagement met Finmeccanica, maar zag daarna geen aanleiding het bedrijf uit te sluiten. Met betrekking tot NetApp heeft Aegon engagement gevoerd en besloten te wachten totdat het lopende onderzoek van de Amerikaanse overheid is afgerond.²⁴

- **Bedrijfstakpensioenfondsen voor de Bouwnijverheid (bpfBOUW)**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Bedrijfstakpensioenfondsen voor de Bouwnijverheid (bpfBOUW) een investeringsrelatie had met Finmeccanica en NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat bpfBOUW nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp. APG laat namens bpfBOUW en ABP (zie boven) weten dat zij met zowel NetApp als Finmeccanica contact heeft gezocht. Volgens APG heeft Finmeccanica inmiddels een “effectief risicomanagement beleid met heldere procedures ten aanzien van *sensitive countries* en is er een “*know your customers* beleid” waarbij leveranties nauwgezet gevolgd worden. NetApp heeft APG laten weten dat zij hangende het onderzoek door de Amerikaanse regering niet zal reageren op vragen. APG laat weten dat zij op opheldering aan zal blijven dringen. APG is verder met verschillende telecombedrijven in gesprek om richtlijnen voor de ICT-sector rond mensenrechten te ontwikkelen, en participeert hiertoe in een werkgroep.²⁵ Engagement met beide bedrijven heeft in beide gevallen niet tot uitsluiting geleid.

- **Delta Lloyd**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Delta Lloyd een investeringsrelatie had met NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat Delta Lloyd nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met NetApp.

In een reactie op het vorige onderzoek heeft Delta Lloyd tevens laten weten dat het werkt aan een nieuw telecombeleid, waarbij ook wordt gekeken naar controversiële regimes. Ook heeft Delta Lloyd kritisch gekeken naar bedrijven die actief zijn in hardware, software en telecommunicatie met controverses rond mensenrechten en/of autoritaire regimes.

Wat betreft NetApp heeft dit eigen onderzoek van Delta Lloyd niet tot wijzigingen geleid: NetApp heeft generieke IT componenten (software en hardware) aan Area Spa verkocht. Dit is voor Delta Lloyd geen overtreding en het eenmalige karakter van dit incident leidt niet direct tot uitsluiting van dit bedrijf uit het investeringsuniversum.²⁶

- **ING Groep**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat ING een investeringsrelatie had met Finmeccanica en NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat ING nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp.

ING geeft aan het verbod dat de Europese Unie en de Verenigde Staten in 2012 hebben ingesteld met betrekking tot het leveren van communicatie systemen aan Syrië en Iran te zullen volgen. Ook is ING in dialoog met Net App. Echter, gezien het lopende onderzoek met de US Department of Commerce, wil ING nu nog geen conclusies uit deze engagement trekken. ING blijft met NetApp in contact.

ING zegde in juli 2012 toe haar beleid opnieuw te zullen bekijken en indien nodig aan te passen.²⁷ ING's beleid ten aanzien van bedrijven die communicatieapparatuur leveren aan omstreden regimes is (nog) niet gewijzigd.²⁸

- **Pensioenfondsen Grafische Bedrijven (PGB)**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat PGB een investeringsrelatie had met Finmeccanica en NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat PGB nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp.

PGB heeft bedrijven die het in portefeuille heeft, gemonitord en komt tot de conclusies dat er concrete ruimte is voor verbetering bij beide bedrijven, in het zich vooraf laten informeren in meerdere managementlagen van de organisatie over het risico van orders in hoog-risicolanden. PGB ziet echter geen reden tot uitsluiting. Mogelijkheden voor engagement worden onderzocht.²⁹

- **Pensioenfondsen Huisartsen**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Pensioenfondsen Huisartsen geen investeringsrelatie had met Finmeccanica, maar wel met NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat Pensioenfondsen Huisartsen nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp. Pensioenfondsen Huisartsen heeft geen informatie verstrekt waaruit blijkt dat stappen zijn genomen ten aanzien van deze bedrijven.

- **Pensioenfondsen Medisch Specialisten (SPMS)**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Pensioenfondsen Medisch Specialisten een investeringsrelatie had met NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat er nog steeds een investeringsrelatie is met NetApp.

Stichting Pensioenfondsen Medisch Specialisten is in samenwerking met een partner een dialoog aangegaan met NetApp. Die dialoog heeft nog tot weinig concrete resultaten geleid omdat de kwestie momenteel wordt onderzocht door het US Department of Commerce. Stichting Pensioenfondsen Medisch Specialisten verwacht dat NetApp “binnen een half jaar beter publieke verantwoording af kan leggen”. Hiertoe heeft Stichting Pensioenfondsen Medisch Specialisten besloten de engagement te hervatten na afloop van het Amerikaanse onderzoek.³⁰

- **Pensioenfondsen Metaal & Techniek (PMT)**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat PMT een investeringsrelatie had met Finmeccanica. Uit het huidige onderzoek blijkt dat PMT nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica. Wel zegt het pensioenfonds, in samenwerking met een partner, met beide bedrijven de afgelopen jaren reeds in gesprek te zijn om vragen te stellen over het beleid van deze ondernemingen met betrekking tot het leveren van producten aan Libië en Syrië, en wat deze bedrijven doen om te zorgen dat de producten die worden geleverd niet worden gebruikt voor de onderdrukking van burgers. De gesprekken over deze onderwerpen lopen nog.³¹

- **Pensioenfondsen van de Metalektro (PME)**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat PME een investeringsrelatie had met Finmeccanica en NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat PME nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met Finmeccanica en NetApp. Wel zegt het pensioenfonds, in samenwerking met een partner, met beide bedrijven de afgelopen jaren reeds in gesprek te zijn om vragen te stellen over het beleid van deze ondernemingen met betrekking tot het leveren van producten aan Libië en Syrië, en wat deze bedrijven doen om te zorgen dat de producten die worden geleverd niet worden gebruikt voor de onderdrukking van burgers. De gesprekken over deze onderwerpen lopen nog.³²

- **Pensioenfondsen PNO Media**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Pensioenfondsen PNO Media geen investeringsrelatie had met Finmeccanica of NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat er nu wel een investeringsrelatie is met NetApp.

PNO Media heeft in december 2012 een nieuw verantwoord beleggingsbeleid vastgesteld, waarbij ook beleggingen in staatsobligaties uitgegeven door omstreden regimes uitgesloten zullen worden. Syrië staat op deze uitsluitingslijst wegens het schenden van de persvrijheid. Dit beleid geldt echter niet voor beleggingen in (aandelen of obligaties) van bedrijven die aan Syrië leveren. Wel is er een uitsluitingslijst opgesteld voor bedrijven die betrokken zijn bij controversiële wapens, Finmeccanica staat op die lijst.³³

- **Pensioenfonds Zorg & Welzijn**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Pensioenfonds Zorg & Welzijn geen investeringsrelatie had met Finmeccanica, maar wel met NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat Pensioenfonds Zorg & Welzijn nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met NetApp. Pensioenfonds Zorg & Welzijn heeft laten weten dat zij er sinds ons vorige onderzoek geen beleidswijziging heeft plaatsgevonden. Wel is engagement gevoerd met NetApp, waaruit gebleken is dat NetApp een intern onderzoek is gestart, maar wegens het lopende onderzoek geen additionele informatie zal verstrekken. De engagement heeft niet geleid tot uitsluiting.³⁴

- **Shell Pensioenfonds**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat Shell Pensioenfonds geen investeringsrelatie had met Finmeccanica, maar wel met NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat Shell Pensioenfonds nog steeds een investeringsrelatie onderhoudt met NetApp. Shell Pensioenfonds heeft geen informatie verstrekt waaruit blijkt dat stappen genomen ten aanzien van dit bedrijf.

- **Spoorwegpensioenfonds**

Uit het eerdere onderzoek bleek dat het Spoorwegpensioenfonds een investeringsrelatie had met Finmeccanica en NetApp. Uit het huidige onderzoek blijkt dat het Spoorwegpensioenfonds geen relatie meer onderhoudt met Finmeccanica, maar wel met NetApp. Het Spoorwegpensioenfonds heeft aangegeven de aandelen Finmeccanica te hebben verkocht in verband met de betrokkenheid van deze onderneming bij de productie van controversiële wapens. Over NetApp verschaft het Spoorwegpensioenfonds in haar communicatie naar aanleiding van ons onderzoek geen specifieke informatie.³⁵

1.4 Reactie en conclusies IKV Pax Christi en Oxfam Novib

- **Transparantie**

De initiatiefnemers zijn zich bewust van het feit dat de export van communicatiemiddelen en *dual use* apparatuur een complexe materie betreft. Een open communicatie over deze onderwerpen en engagement met bedrijven vergroot het inzicht in deze zaken:

IKV Pax Christi en Oxfam Novib zijn de financiële instellingen die gereageerd hebben op de onderzoeksbevindingen erkentelijk voor hun medewerking hierin. Evenzo zijn IKV Pax Christi en Oxfam Novib verbaasd dat Pensioenfonds Huisartsen en Shell Pensioenfonds geen reactie hebben gegeven op de huidige onderzoeksbevindingen. Dit getuigt niet van maatschappelijke verantwoordelijkheid of transparantie over hun investeringsbeleid.

Grotere transparantie van financiële instellingen over hun investeringskeuzes en uitsluitingen is van groot belang. Sommige financiële instellingen publiceren wel al uitsluitinglijsten, terwijl anderen dit (nog) niet doen. IKV Pax Christi en Oxfam Novib achten het van groot belang dat financiële instellingen dergelijke informatie publiekelijk maken.

Er bleken eveneens grote verschillen tussen financiële instellingen over de mate van openheid over inhoud en uitkomst van engagement met bedrijven die communicatieapparatuur aan Syrië hebben geleverd. Waar sommige financiële instellingen uitgebreid verslag deden van de inhoud van hun engagement en exacte reacties van bedrijven, weigerden andere financiële instellingen om hier enige informatie over te verstrekken - ook niet op voorwaarde dat deze niet gepubliceerd zou worden/vertrouwelijk behandeld zou worden.

- **Naleving van bestaande embargo's en wetgeving**

In het geval van Finmeccanica gaat het om een militair bedrijf maar in het geval van de overige genoemde bedrijven betreft het niet defensie-gerelateerde bedrijven die zich onder meer specialiseren in data opslag en data management. Dergelijke bedrijven zijn in eerste instantie 'nette' bedrijven, maar gaan de fout in wanneer hun producten in de verkeerde handen, in dit geval die van de Syrische overheid, terecht komen. Ze zijn dan niet alleen in overtreding van algemeen aanvaarde ethische principes, ze zijn dan ook in overtreding van EU en VS sancties die gelden voor leveranties aan Syrië.

Veel van de ontvangen reacties lijken zich te centreren rond de vraag of de desbetreffende bedrijven zich destijds wel of niet aan bestaande sancties en regulering hebben gehouden. Maatschappelijk verantwoord ondernemen gaat echter verder dan het naleven van de wet. Sterker nog, het zou opmerkelijk zijn als financiële instellingen niet als absolute minimumvoorwaarde in hun beleid zouden hebben opgenomen dat een bedrijf waarin men investeert zich aan de wet houdt. Dit is echter een zeer beperkte en niet meer bijdetijdse definitie van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Het volgen van door de EU, VS of VN ingestelde embargo's is belangrijk en positief, maar niet afdoende. Maatschappelijk verantwoord ondernemen gaat verder dan het naleven van de wet, en vereist een proactieve houding naar de bedrijven waarin men investeert, ingegeven door ethische overwegingen van de belegger of investeerder. Bedrijven hadden kunnen voorzien dat zij aan de overheid van Syrië geen gevoelige communicatieapparatuur hadden moeten leveren, direct of via tussenleveranciers, omdat deze ter repressie van de burgers in Syrië ingezet zouden kunnen worden. Bedrijven en financiële instellingen dienen niet te wachten totdat de politiek hen iets verbiedt om niet meer te doen, maar dienen zelf tijdige en goede risico-analyses te maken en hier conclusies aan te verbinden. In het geval van Syrië was al vele jaren zo niet decennia bekend dat hier een uiterst repressief regime aan de macht is dat wapens en communicatieapparatuur misbruikt. Ook leveranties van wapens en gevoelige communicatieapparatuur aan de Syrische autoriteiten voor aanvang van de volksofstand in maart 2011 alsmede de later volgende sancties vanuit EU en VS zijn laakbaar.

- **Engagement**

Mogelijk wilden sommige van de betreffende bedrijven niet dat hun apparatuur aan het regime van Syrië geleverd zou worden en wisten ze dit ook niet. Het is echter van groot belang dat bedrijven lering trekken uit fouten uit het verleden en dat investeerders (financiële instellingen) bedrijven hierop aanspreken. Elektronikabedrijven moeten niet alleen hun supply chain maar ook hun afnemers beter controleren. Vermogensbeheerders en banken moeten deze bedrijven daar op aanspreken, en eisen dat producenten van dergelijke gevoelige communicatieapparatuur beleid hebben om te garanderen dat zij een uiterste inspanning leveren dat afnemers/wederverkopers hun spullen in de toekomst niet meer aan overheden als die in Syrië zullen leveren.

Naar aanleiding van ons onderzoek hebben ABP, bpfBOUW, Aegon, ING, Pensioenfonds Medisch Specialisten, Pensioenfonds van de Metalelektro, Pensioenfonds Metaal & Techniek en Pensioenfonds Zorg en Welzijn aangegeven met Finmeccanica en/of NetApp te engagen.

IKV Pax Christi en Oxfam Novib beschouwen engagement als een krachtig middel om bedrijven die apparatuur leverden aan het regime van Assad te beïnvloeden om dit soort cruciale missers in de toekomst te voorkomen. Zoals gezegd is de geleverde apparatuur in de meeste gevallen onschuldig wanneer deze gebruikt wordt door de juiste mensen. Om die reden kan engagement volgens de initiatiefnemers een goed middel zijn om invloed uit te oefenen zodat de producenten hier (nog) waakzaam(er) op zijn om dit te voorkomen.

IKV Pax Christi en Oxfam Novib zijn derhalve verheugd over de engagement activiteiten die zijn opgezet met de betrokken partijen. Dit laat aan een bedrijf zien dat de investeerder dit soort kwesties belangrijk vindt, en kan van grote invloed zijn op een bedrijf.

Het is dan ook spijtig dat behalve de bovengenoemde financiële instellingen, anderen voor zover bekend (nog) geen engagement met deze bedrijven zijn aangegaan. Een engagement traject zal overigens wel een duidelijk begin en einde moeten hebben. Indien een bedrijf geen maatregelen treft om binnen een redelijk tijdsbestek aan te tonen dat zij een uiterste inspanning doet om dit soort leveranties aan overheden die verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor structurele mensenrechtenschendingen in de toekomst te voorkomen, zullen hier consequenties aan moeten worden verbonden.

In het geval van NetApp lijken ABP, bpfBOUW, Aegon, ING, Pensioenfonds van de Metalelektro en Pensioenfonds Metaal & Techniek, Stichting Pensioenfonds Medisch Specialisten en Pensioenfonds Zorg en Welzijn af te wachten hoe het onderzoek door de Amerikaanse overheid jegens dit bedrijf af zal lopen alvorens met engagement door te gaan. Het is echter onduidelijk hoe lang dit onderzoek nog loopt. Bovendien hadden financiële instellingen NetApp ook lopende het huidige onderzoek kunnen verzoeken om schriftelijk te bevestigen dat het vanaf nu op geen enkele wijze, ook niet via tussenhandelaren, apparatuur aan omstreden regimes zal leveren die deze in kunnen zetten ten behoeve van mensenrechtenschendingen. Dit lijkt vooralsnog niet het geval te zijn geweest.

Finmeccanica en NetApp hebben geen van beide, voor zover IKV Pax Christi en Oxfam Novib bekend is, aangegeven hoe zij in de toekomst dergelijke missers tegen zullen gaan. Zeker van Finmeccanica is overigens al velen jaren bekend dat zij zowel wapens als gevoelige communicatieapparatuur heeft geleverd aan dictaturen als Libië en Syrië. Engagement door de genoemde financiële instellingen lijkt in de meeste gevallen derhalve weinig gericht en tijdsgebonden te zijn. In sommige gevallen lopen gesprekken met de desbetreffende bedrijven al jaren.

IKV Pax Christi en Oxfam Novib roepen de financiële instellingen derhalve op om engagement resultaatgericht en tijdsgebonden te laten zijn. Engagement kan een sterk middel zijn, maar is zinloos wanneer hier geen tijdsbestek of resultaten aan verbonden worden. Indien NetApp en/of Finmeccanica blijven weigeren om schriftelijke garanties te geven dat men geen wapens en/of gevoelige apparatuur meer zal leveren aan regimes die verantwoordelijk zijn voor structurele mensenrechtenschendingen, dienen investeringsrelaties met deze bedrijven beëindigd te worden.

- **Beleid**

IKV Pax Christi en Oxfam Novib pleiten voor een aanscherping van het beleid van financiële instellingen ten aanzien van deze problematiek. In het beleid omtrent dual use apparatuur en communicatiemiddelen die ingezet kunnen worden tegen burgers aan dictators en regimes die mensenrechten schenden zou dezelfde risico analyse moeten worden gemaakt, als wanneer het de levering van wapens zou betreffen. Deze analyse moet niet enkel worden uitgevoerd door de bedrijven die de apparatuur leveren, maar ook door de investeerders in deze bedrijven. Uit een gedegen risico analyse zou het regime van Assad al velen jaren geleden, lang voor het EU embargo, als buitengewoon risicovol naar voren zijn gekomen. Tevens is het van belang dat garanties door producenten worden gegeven over hun ketenverantwoordelijkheid.

Teleurstellend in dit kader is dat Aegon³⁶, dat in juli 2012 een toezegging deed om haar beleid aan te scherpen, deze belofte (nog) niet is nagekomen. Aegon geeft wel aan dat nieuw beleid in februari verwacht wordt. De recent aangekondigde beleidsontwikkelingen bij Delta Lloyd en PNO Media worden met interesse gevolgd, hoewel hierbij nog onzekerheid bestaat in hoeverre deze beleidsontwikkelingen in praktijk impact zullen hebben op toekomstige investeringen in bedrijven als NetApp en Finmeccanica. Tenslotte heeft ook Rabobank in reactie op dit onderzoek aangegeven haar wapenbeleid ten aanzien van controversiële regimes aan te scherpen in 2013 (zie paragraaf 2.6).

IKV Pax Christi en Oxfam Novib zien hierover een open dialoog met de betrokken partijen graag tegemoet.

Hoofdstuk 2 Uitbreiding onderzoek

2.1 Introductie

Naast Finmeccanica en NetApp zijn er meer bedrijven die volgens publieke bronnen in de afgelopen jaren (gevoelige) communicatiemiddelen leverden aan de Syrische autoriteiten. Om een beter beeld te krijgen van de betrokkenheid van Nederlandse financiële instellingen bekijken we in dit hoofdstuk de volgende vier bedrijven:

- Area SpA Italië
- Hewlett-Packard Verenigde Staten
- Intracom Telecom Griekenland
- Sophos (incl. Utimaco) Groot-Brittannië

In dit hoofdstuk geven we per bedrijf een beschrijving van hoe de genoemde bedrijven betrokken waren bij de levering van communicatieapparatuur aan het regime van de Syrische president Assad. Per bedrijf wordt ook een overzicht van financiële relaties met Nederlandse financiële instellingen gegeven. Indien relevant wordt beschreven welke acties financiële instellingen hebben ondernomen ten aanzien van deze bedrijven.

2.2 Area SpA

2.2.1 Beschrijving

Het Italiaanse bedrijf Area SpA is de hoofdaannemer van een omvangrijk Internet-controlesysteem, dat in 2011 werd gebouwd voor het regime van de Syrische president Assad. Met dit systeem kunnen alle Internet-bewegingen van tegenstanders van het regime worden gevolgd. Het project had een waarde van € 13 miljoen, het contract werd in februari 2009 getekend. Area SpA gebruikte daarvoor apparatuur van Hewlett-Packard (zie paragraaf 2.3), NetApp (zie paragraaf 1.2) en Utimaco Safeware (zie paragraaf 2.5).³⁷

Oxfam Novib en IKV Pax Christi hebben geprobeerd in dialoog te treden met Area SpA, maar Area SpA heeft niet gereageerd.

2.2.2 Financiële relaties tussen Area SpA en Nederlandse financiële instellingen

Er zijn geen recente financiële relaties gevonden tussen het Italiaanse bedrijf Area SpA en Nederlandse financiële instellingen.

2.3 Hewlett-Packard

2.3.1 Beschrijving

Door Hewlett-Packard (HP) zijn ter waarde van 428.000 euro computers geleverd aan het Italiaanse bedrijf Area SpA (zie paragraaf Hoofdstuk 2.2). Dit bedrijf is de hoofdaannemer van een omvangrijk Internet-controlesysteem, gebouwd voor het regime van de Syrische president Assad. Met dit systeem kunnen alle Internet-bewegingen van tegenstanders van het regime worden gevolgd. De HP computers werden geplaatst in het controlecentrum van Syrische agenten.³⁸

Naar aanleiding van bovenstaande informatie hebben IKV Pax Christi en Oxfam Novib contact gezocht met Hewlett-Packard. Uit de reactie van Hewlett-Packard is gebleken dat Hewlett-Packard niet op de hoogte was van het feit dat haar apparatuur doorverkocht zou worden en zou eindigen in Syrië. Area SpA was volgens HP verplicht om te voldoen aan de contractvoorwaarden van HP en te voldoen aan de van toepassing zijnde export regelgeving. Het is volgens het beleid van HP expliciet verboden om HP producten te verkopen aan landen waarvoor sancties of embargo's van toepassing zijn die dit verbieden. HP heeft het contract met Area SpA in april 2012 beëindigd. Dit heeft HP schriftelijk op 9 oktober 2012 aan de SEC medegedeeld. Hewlett-Packard geeft verder aan dat:³⁹

“HP’s policy prohibits HP or HP’s subsidiaries, distributors, resellers, vendors, or retailers from engaging in transactions with Syria unless those transactions are specifically authorized under export licenses from the appropriate agencies. (...) HP will:

- *Comply with laws and regulations where HP does business and adopt and apply international standards where laws are less stringent*
- *Complete due diligence to avoid complicity in human rights violations*
- *Regularly assess human rights risks, policies, and impacts and provide visibility of the results to senior executives*
- *Provide access to independent grievance mechanisms immediately to raise concerns or identify adverse human rights impacts*
- *Promptly investigate allegations and pursue action to mitigate any adverse human rights impacts*
- *Promote continual improvement through capability building for our business partners, terminating relationships only as a last resort*
- *Advance our human rights practices through a journey of cumulative progress*
- *Report transparently on our efforts”*

Uit ons onderzoek kwam naar voren dat de volgende 6 vermogensbeheerders investeringen hebben in HP: Aegon, Delta Lloyd, ING, Optimix, Rabobank en Think Capital. Tevens bleken de volgende 11 pensioenfondsen investeringsrelaties met Hewlett-Packard te hebben: Pensioenfonds voor Overheid en Onderwijs (ABP), Bedrijfstakpensioenfonds voor de Detailhandel, Pensioenfonds voor de Bouw (bpfBouw), Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (BPL), DSM Pension Services, Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PFZW), Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB), Pensioenfonds van de Metalektro (PME), Bedrijfstakpensioenfonds voor de Media (PNO), Pensioenfonds Vervoer en Spoorwegpensioenfonds.

Uit ons onderzoek is gebleken dat Bedrijfspensioenfonds Landbouw, Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel en Rabobank engagement hebben gevoerd met Hewlett-Packard naar aanleiding van de kwestie. Na de bovengenoemde stappen van Hewlett-Packard hebben de desbetreffende financiële instellingen besloten dat Hewlett-Packard afdoende maatregelen heeft getroffen om toekomstige betrokkenheid bij leveranties of doorverkoop aan regimes als Syrië tegen te gaan. Rabobank geeft verder aan dat zij haar wapenbeleid in 2013 aan zal scherpen. Duidelijk is dat in dit beleid in ieder geval ‘nieuwe, concrete criteria voor wapenhandel met controversiële regimes’ worden opgenomen.⁴⁰

IKV Pax Christi en Oxfam Novib zien HP als een voorbeeld van een bedrijf dat lering heeft getrokken uit het verleden en concrete stappen heeft gezet in zowel beleid als praktijk. Indien het bedrijf haar goede gedrag voortzet, worden toekomstige investeringen in het bedrijf niet als controversieel gezien.

2.4 Intracom Telecom

2.4.1 Beschrijving

In mei 2008 tekende het Griekse bedrijf Intracom Telecom een contract met een waarde van € 40 miljoen met de overheidsorganisatie Tetra Syrian Wireless Organization voor de aanleg van een draadloos telecommunicatienetwerk in Syrië. Intracom Telecom maakt daarbij gebruik van de communicatietechnologie van het Italiaanse bedrijf Selex Elsag, een dochterbedrijf van Finmeccanica (zie paragraaf 1.1). Intracom Telecom omschreef de doelstelling van netwerk destijds als “communicatie tussen publieke instellingen bij noodgevallen en rampen, en bij het uitvallen van andere communicatiesystemen.” Volgens de oorspronkelijke planning zou de aanleg van het netwerk begin 2010 afgerond moeten zijn.⁴¹

Begin juli 2012 werd bekend dat Selex Elsag in het kader van dit contract in mei 2011 nog 500 radiosets heeft geleverd aan de Syrische politie in Muadamia, een voorstad van Damascus. Het Italiaanse tijdschrift *L'Espresso* publiceerde hierover op 5 juli, naar aanleiding van e-mails van de Syrische overheid die door de klokkenluiderwebsite WikiLeaks werden gepubliceerd. *L'Espresso* meldde dat sommige onderdelen van Tetra, zoals encryptieprogramma's, geschikt zijn voor *dual use* (dus civiel en militair gebruik). De technologie kan niet door derden afgeluisterd worden en verbindt elk voertuig, met inbegrip van helikopters.⁴²

Intracom Telecom laat in een reactie aan IKV Pax Christi en Oxfam Novib weten dat zij zich houdt aan alle door Griekenland, EU en de VS opgelegde sancties.” Verder geeft het bedrijf geen antwoord op een aantal specifieke vragen van IKV Pax Christi en Oxfam Novib t.a.v. Syrië. Intracom Telecom is in de ogen van IKV Pax Christi en Oxfam Novib - zolang het geen duidelijkheid geeft in hoe het bedrijf in de toekomst dergelijke leveranties aan regimes die structureel mensenrechten schenden zal voorkomen - geen toonbeeld van een maatschappelijk verantwoord bedrijf.

Uit ons onderzoek is gebleken dat Intracom S.A., een Roemeense dochter van Intracom Telecom, in januari 2012 een bestaande rekening-courantkrediet overeenkomst met ING Bank tot april 2012 verlengde.⁴³ ING heeft niet op dit feit uit ons onderzoek gereageerd, en het is dan ook onduidelijk of deze lening nog uit staat en of ING enige vorm van engagement uitvoert met dit bedrijf ten aanzien van genoemde kwestie.

2.5 Sophos

2.5.1 Beschrijving

Door het Italiaanse bedrijf Area SpA (zie paragraaf Hoofdstuk 2) is een omvangrijk Internet-controlesysteem aangelegd voor het regime van de Syrische president Assad. Met dit systeem kunnen alle Internet-bewegingen van tegenstanders van het regime worden gevolgd. Door Utimaco Safeware AG uit Duitsland is hiervoor apparatuur geleverd aan Area SpA, waarmee afgetapte telefoonlijn verbonden worden met de computer in het observatiecentrum. Utimaco SafeWare is een dochter van Sophos uit Groot-Brittannië, een leverancier van beveiligingssoftware.⁴⁴

IKV Pax Christi en Oxfam Novib hebben geprobeerd in dialoog te treden met Sophos, maar Sophos is niet op deze uitnodiging ingegaan. Utimaco Safeware reageerde wel en liet in correspondentie weten dat:

“Utimaco did not export or sell to any party in Syria also in 2009/2010 –because it is not our business to deal with Telecommunication networks in any country, but we are selling to many large OEM integrators and technology companies who then integrate our software with their solutions.”

“We are very concerned, that technology doesn’t get into the wrong hands and does not get misused against it’s principles and aim with our policies and practices to assure this even in a worldwide complex and highly segregated technical supply chain.”

Bovendien laat Utimaco weten dat: *“Our organization, through export laws as well as own restrictions beyond those, urges any of our worldwide technology resellers such as Nokia, Cisco, Ericsson, HuaWei, Juniper and others to restrict supply to questionable regions as much as possible.”*⁴⁵ Hoe Utimaco concreet in de toekomst dergelijke voorvallen zal voorkomen is nog niet duidelijk. IKV Pax Christi en Oxfam Novib zullen hiertoe in dialoog blijven met Utimaco.

Er zijn geen recente financiële relaties gevonden tussen het Engelse bedrijf Sophos, of diens Duitse dochter Utimaco Safeware, en Nederlandse financiële instellingen.

2.6 Reactie en conclusies IKV Pax Christi en Oxfam Novib

Uit de uitbreiding van ons onderzoek zijn een aantal interessante conclusies te trekken. Allereerst zijn er de engagementtrajecten met Hewlett-Packard van diverse financiële instellingen en de stappen die Hewlett-Packard naar aanleiding van de Syrië case heeft genomen. IKV Pax Christi en Oxfam Novib putten hieruit hoop dat transparantie en engagement wel degelijk kunnen leiden tot het voorkomen van soortgelijke situaties in de toekomst.

Uit het engagement met Hewlett-Packard blijkt dat in ieder geval een aantal financiële instellingen de problematiek rondom bedrijven die betrokken zijn bij leveranties van communicatieapparatuur aan controversiële regimes wel degelijk op het vizier heeft staan en hiertoe ook engagement voert. Wij roepen andere financiële instellingen op om hetzelfde te doen door middel van tijdsgebonden en resultaatgerichte engagement trajecten in de toekomst.

IKV Pax Christi en Oxfam Novib roepen financiële instellingen die investeren in bedrijven die communicatieapparatuur produceren of exporteren op om resultaatgerichte en tijdsgebonden engagement met hen te voeren ter voorkoming van export aan omstreden regimes. Daarnaast dient een verbod op export van potentieel risicovolle communicatieapparatuur aan regimes die verantwoordelijk zijn voor mensenrechtenschendingen verankerd te worden in beleid. Om risicovolle landen te identificeren kan onder meer gebruik worden gemaakt van de Economist Intelligence Unit of enkele relevante indexen van gerenommeerde organisaties.⁴⁶

Bijlage 1 Bronverwijzingen

- 1 Finmeccanica, "Defence and Security Electronics and Systems", *Finmeccanica*, November 2007.
- 2 Vranckx, A., R. Isbister, en F. Slijper (eds.), "Lessons from MENA", *Academia Press*, November 2011, p. 22.
- 3 Intracom Telecom, "Press release: Intracom Telecom Signs a €40 Million Contract with the Syrian Wireless Organization", *Intracom Telecom*, 13 mei 2008.
- 4 Maurizi, S., "Finmeccanica aiutava il tiranno", *L'Espresso* (espresso.repubblica.it/dettaglio/finmeccanica-aiutava-il-tiranno/2185707), 5 juli 2012.
- 5 Nederlandse investeringen in Finmeccanica en Netapp, 17 juli 2012, Profundo in opdracht van IKV Pax Christi en Oxfam Novib (<http://www.oxfamnovib.nl/Redactie/Pdf/Onderzoeksrapporten/Nederlandse%20investeringsrapporten%20in%20Finmeccanica%20en%20Netapp%20ON%20en%20IKV%2013%20juli%202012-final.pdf>), <http://www.eerlijkebankwijzer.nl/nieuws/stop-investeringen-in-wapenbedrijven-die-leveren-aan-libië/>.
- 6 ABP, "Beursgenoteerde Beleggingen 2012", *ABP*, 30 juni 2012.
- 7 BPF Bouw, "Kwartaalreportage 2012", *BPF Bouw*, 30 juni 2012.
- 8 Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB), "Beursgenoteerde Aandelen Beleggingen 2012", *Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven*, 30 September 2012.
- 9 Pensioenfonds van de Metalelektro (PME), "Aandelen in bezit per 1 januari 2012", *Pensioenfonds van de Metalelektro*, 1 januari 2012.
- 10 Pensioenfonds Metaal & Techniek (PMT), "Beursgenoteerde beleggingen", *Pensioenfonds Metaal & Techniek*, 30 juni 2012.
- 11 Elgin, B. en V. Silver, "NetApp Investigated by U.S. on Syria Surveillance System Sale", *Bloomberg* (www.bloomberg.com/news/2012-05-25/netapp-investigated-by-u-s-on-syria-surveillance-system-sale.html), 25 mei 2012.
- 12 ABP, "Beursgenoteerde Beleggingen 2012", *ABP*, 30 juni 2012.
- 13 BPF Bouw, "Kwartaalreportage 2012", *BPF Bouw*, 30 juni 2012.
- 14 Pensioenfonds Zorg & Welzijn, "Transparantielijsten", *Website Pensioenfonds Zorg & Welzijn*, 31 december 2011 (app.pfw.nl/transparantielijsten/aandelen.asp?startveld=1501&Sorteer=01), bezocht in november 2012.
- 15 Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB), "Beursgenoteerde Aandelen Beleggingen 2012", *Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven*, 30 September 2012.
- 16 Pensioenfonds van de Metalelektro (PME), "Aandelen in bezit per 1 januari 2012", *Pensioenfonds van de Metalelektro*, 1 januari 2012.
- 17 Email van Jeroen Steenvoorden Directeur SPMS aan Kristel Verhoef, verzonden op ma 17-12-2012 10:02.
- 18 Thomson One, "Shareholders", *Thomson One* (www.thomsonone.com), bezocht in november 2012; PNO Media, "Beleggingen", *Website PNO Media* (pnomedieverantwoordbeleggen.nl/nl/holdings), bezocht in december 2012.
- 19 Thomson One, "Shareholders", *Thomson One* (www.thomsonone.com), bezocht in november 2012.
- 20 St. Pensioenfonds voor Huisartsen (SPH), "SPH Stichting Pensioenfonds voor Huisartsen - Votes against management report", *F&C Investments*, 30 september 2012.
- 21 Spoorwegpensioenfonds (SPF), "Fondsenoverzicht SPF", *Spoorwegpensioenfonds*, 30 september 2012.
- 22 Email van Daphne Maclean, ABN Amro, aan Kristel Verhoef, verzonden op di 8-1-2013 14:47.
- 23 Email van Anna Pot, APG, aan Roos Boer, IKV Pax Christi, verzonden op 11-1-2013.
- 24 Email van Roger Wildeboer Schut, AEGON, aan Kristel Verhoef, verzonden op wo 19-12-2012 12:15.
- 25 Email van Anna Pot, APG, aan Roos Boer, IKV Pax Christi, verzonden op 11-1-2013.

- 26 Email van Hiske Boerma, Delta Lloyd Asset Management, aan Kristel Verhoef, verzonden op ma 17-12-2012 15:59.
- 27 ING, 'Reactie ING op publicatie van IKV Pax Christi en Oxfam Novib', *Website ING* (www.ing.nl/nieuws/nieuws_en_persberichten/2012/07/reactie_ing_op_publicatie_van_ikv_pax_christi_en_oxfam_novib.aspx?first_visit=true), gezien in januari 2013.
- 28 Email van Arnaud Cohen Stuart, ING Sustainability, aan Kristel Verhoef, verzonden op ma 24-12-2012 11:14.
- 29 Email van Theo Flach, PGP, aan Kristel Verhoef, Verzonden op di 18-12-2012.
- 30 Email van Jeroen Steenvoorden, SPMS, aan Kristel Verhoef, verzonden op ma 17-12-2012.
- 31 Email van Faryda Lindeman, MN services, aan Kristel Verhoef, verzonden op ma 17-12-2012 17:00.
- 32 Email van Faryda Lindeman, MN services, aan Kristel Verhoef, verzonden op ma 17-12-2012 17:00.
- 33 Email van Drs. E.B.J. (Edgar) Eijking, PNO Media, aan Kristel Verhoef, verzonden op wo 19-12-2012 16:10.
- 34 Email van Pieter van Stijn, PGGM, aan Roos Boer, IKV Pax Christi, verzonden op 11-1-2013/ .
- 35 Email van Martijn Huijnen MSc MA, SPF Beheer, aan Kristel Verhoef, verzonden op do 13-12-2012 12:24.
- 36 <http://www.aegon.nl/particulier/nieuws/rapport-oxfam-novib-ikv-pax-christi>
- 37 Elgin, B. en V. Silver, "NetApp Investigated by U.S. on Syria Surveillance System Sale", Bloomberg (www.bloomberg.com/news/2012-05-25/netapp-investigated-by-u-s-on-syria-surveillance-system-sale.html), 25 mei 2012.
- 38 Silver, V., "Hewlett-Packard Computers Underpin Syria Surveillance Project", Bloomberg, 30 November 2011.
- 39 Emails van Hewlett-Packard aan IKV Pax Christi en Oxfam Novib, 18 december 2012 en 4 januari 2013.
- 40 Email van Olaf Brugman, Rabobank, aan Kristel Verhoef, verzonden op 6 januari, 2013.
- 41 Intracom Telecom, "Press release: Intracom Telecom Signs a €40 Million Contract with the Syrian Wireless Organization", *Intracom Telecom*, 13 mei 2008.
- 42 Maurizi, S., "Finmeccanica aiutava il tiranno", *L'Espresso* (espresso.repubblica.it/dettaglio/finmeccanica-aiutava-il-tiranno/2185707), 5 juli 2012.
- 43 Sitronics, "Annual Report 2011", *Sitronics*, April 2012, p. 118.
- 44 Elgin, B. en V. Silver, "Syria Crackdown Gets Italy Firm's Aid With U.S.-Europe Spy Gear", Bloomberg (www.bloomberg.com/news/2011-11-03/syria-crackdown-gets-italy-firm-s-aid-with-u-s-europe-spy-gear.html), 4 november 2011.
- 45 Email van Utimaco aan IKV Pax Christi en Oxfam Novib op 10 december 2012.
- 46 Van Gelder, J., A. Herder, H. Law en F. Slijper, "Banken en wapens: de praktijk", *Eerlijke Bankwijzer*, 2 juli 2009, beschikbaar op: www.eerlijkebankwijzer.nl/media/4937/2009-07_praktijkonderzoek_wapens.pdf, blz. 28 e.v.